

1-MAVZU. DIN IJTIMOIIY MADANIYAT HODISA SIFATIDA

REJA:

1. Dinshunoslik fanining predmeti maqsadi va vazifalari.
2. Dinning ta'rifi va turlari.
3. Diniy ong asoslarining shakllanishi. Ibtidoiy din shakllari.
4. Dinning jamiyatda bajaradigan funksiyalari.

Tayanch so'zlar

Din, dinshunos, dinshunoslik fani predmeti din funksiyalari, fenomen, kompensatorlik, to'ldiruvchilik, integrativ, regulativ), kommunikativ, legitimlik. Din tipologiyasi, ibtidoiy dinlar, milliy dinlar, jahon dinlari.

1. Dinshunoslik fanining predmeti maqsad va vazifalari.

«Dinshunoslik» dinning paydo bo'lishi va rivojlanish tarixini, uning ijtimoiy, gnoseologik, psixologik ildizlarini, turli xil dinlar ta'limotining vujudga kelishi va shakllanishini o'rgatuvchi fan, ta'limot va o'quv predmetidir.

Dinshunoslik falsafa, tarix, etika, psixologiya kabi fanlar bilan bog'liqligidan tashqari din sotsiologiyasi, din antropologiyasi, din fenomenologiyasi, din aksiologiyasi kabi fan tarmoqlari yutuqlaridan ham foydalanishning muayyan amaliy ahamiyati mavjuddir.

Din sotsiologiyada muayyan aholi o'rtasida dinga, uning qadriyatlariga hamda ijtimoiy rolini aniqlash maqsadida sotsiologik tadqiqotlar o'tkaziladi. Bu tadbir sotsiologik tadqiqot metodikasi, so'rov varaqalari ishlab chiqilgandan so'ng ishga solinadi. Olingan natijalar muayyan hududda diniy vaziyatni, diniy ong darajasini, ijtimoiy hayotdagi rolini aniqlashga yordam beradi.

Olimlarning dinshunoslik sohasidagi izlanishlari muhim xulosalar chiqarishga olib kelgan:

Birinchidan, har qanday din ijtimoiy hodisa fenomen hisoblanib, diniy ong ijtimoiy ong shakllaridan biridir;

Ikkinchidan, diniy tasavvur va e'tiqodlar jamiyat taraqqiyotining muayyan ijtimoiy sharoitlari ta'sirida turli-tuman shakl kasb etgan;

Uchinchidan, ibtidoiy diniy tasavvurlardan tortib jahon dinlarigacha bo'lgan dinlar evolyutsiyasini e'tirof etish dinshunoslik haqida to'g'ri ilmiy xulosa chiqarish imkoniyatini beradi.

Yuqoridagi fikrlarga asoslanib, "Dinshunoslik" predmetini quyidagicha ta'riflash mumkin:

Dinshunoslik kishilik jamiyati tarixiy taraqqiyotining muayyan bosqichida paydo bo'lgan barcha din shakllarining ma'naviy, ijtimoiy, gnoseologik va psixologik ildizlarini, ularning ta'limoti va marosimchiligi, ijtimoiy hayotdagi mavqei va ijtimoiy funktsiyalarini ilmiy jihatdan o'rganuvchi fandir.

Dinshunoslikni o'qitishdan maqsad:

Birinchidan talabalarni din va diniy ta'limotlarning diniy talqinidan tashqari ilmiy tushuncha, ta'limot, nazariya, falsafiy xulosalar bilan qurollantirishdan iborat. Buning uchun hozirgi zamon fani yutuqlari asosida dinning kelib chiqishi, evolyutsiyasi, hozirgi holati, insoniyatning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy hayotida tutgan o'rni haqida ilmiy-nazariy ta'limotlar bilan qurollantirish ko'zda tutiladi;

Ikkinchidan, O'rta Osiyoda, shu jumladan O'zbekistonda VIII asrdan boshlab islom dini kirib kelganligi, xalqimiz turmush tarziga chuqur kirib borganligini hisobga olib, uning shaxs, oila, jamiyat hayotida tutgan o'rni, madaniyat va ma'naviyat, san'at va adabiyotni boyitishga qo'shgan hissasi xususida talabalarni ilmiy-falsafiy bilimlar asosida fikr yuritishga o'rgatishdan iborat;

Uchinchidan, ibtidoiy dinlardan tortib to'g'ri jahon dinlarigacha bo'lgan dinlarning shakllari, ta'limotlari, yo'nalish va oqimlari mazhab va sektalari haqida umumiy ilmiy tasavvur hosil qilish orqali mustaqil falsafiy xulosalar chiqara olish malakasini hosil qilishdan iborat;

To`rtinchidan, dinning jahon miqyosida ahamiyatini hisobga olgan xolda uni siyosiy lashtirish turli kelishmovchiliklar va ziddiyatlarni olib kelishini va buning natijasida davlat xavfsizligi, fuqorolar osoyishtaligiga rahna soladigan muammolarga zamin bo`lishi mumkinligiga e`tibor qaratish. Diniy ekstremizm va fundamentalizm kabi yot buzg`unchi g`oyalarga qarshi talabalarda g`oyaviy immunitetni shakllantirish.

Beshinchidan, diniy bag`rikenglik jamiyat taraqqiyotining asosiy tamoyillaridan biri ekanligi, Markaziy Osiyo zaminida qadimdan turli diniy qarashlar va ta`limotlar yonma-yon rivojlanganligi, diniy keskinlik va kelishmovchiliklar ro`y bermaganligi bu esa ajdodlarimizning qadimdan bag`rikenglik va saxovatpeshalik kabi ezgu sifatlar bilan sifatlanganligini ochib berishdan iborat.

Dinshunoslik fanining vazifalari quyidagilardan iborat:

– Oliy o`quv yurti talabalariga shu sohada chuqur bilim berish orqali fan doirasiga kirgan masalalarni tahlil etishda ilmiylik va ob`ektivlik uslubini qo`llab, ularga diniy qarashlar taraqqiyotiga, inson kamolotiga xizmat qiladigan jihatlarini ajratib olish, mustaqil fikr yuritish orqali to`g`ri xulosalar chiqarishni;

– Ibtidoiy din shakllaridan tortib to`urug`, qabila va milliy dinlargacha, ularda jahon dinlarining paydo bo`lishi va rivojlannshining ijtimoiy, gnoseologik va psixologik ildizlarini tarixiy dalillar asosida har tomonlama ilmiy taxlil kilish va umumlashtirish;

– Fanni o`rganish jarayonida dinning ta`rifi, tavsifi, diniy va ilmiy kategoriya (asosiy tushunchalar), dinning mohiyati va uning kishilik jamiyati taraqqiyotidagi turli bosqichlarda tutgan o`rni, jamiyatni, shaxsni ma`naviy kamol toptirishda milliy va diniy qadriyatlarning ahamiyati, islomning Markaziy Osiyo, jumladan O`zbekiston xalqlari madaniyati va ma`naviyatiga ta`siri kabi masalalarni falsafiy taxlil qilish;

– Talabalarga islom manbalari - Qur`oni karim, Hadis, Shariat haqida umumiy ilmiy tushunchalar berish, uni rivojlantirishga ulkan hissa qo`shgan vatandosh bobokalonlarimiz hayoti va ijodi bilan tanishtirish, hadislarning tarbiyaviy ahamiyatini keng yoritish, tasavvuf ta`limotini takomillashtirishda hamyurtlarimiz ijodini bayon etish;

– Hozirgi davrda mustaqil mamlakatimizda vijdon erkinligining to`liq kafolatlanganligi isbotlab berish, islomdagi real qadriyatlarni tiklash yo`lida qilinayotgan sa`y-harakatlarni tavsiflash, nihoyat, milliy va diniy qadriyatlarning sog`lom avlodni, jumladan talabalarni kamol toptirishga bag`ishlash, ularda din haqida ilmiy dunyoqarashni shakllantirishdan iborat.

2. Dinning ta`rifi va dinlar tasnifi.

Din tabiat, jamiyat, inson va uning ongi, yashashdan maqsadi hamda taqdiri insoniyatning bevosita qurshab olgan atrof-muhitdan tashqarida bo`lgan, uni yaratgan, ayni zamonda insonlarga to`g`ri, haqiqiy, odil hayot yo`lini ko`rsatadigan va o`rgatadigan ilohiy qudratga ishonch va ishonishni ifoda etadigan maslak, qarash, ta`limotdir.

Din muayyan ta`limotlar, his-tuyg`ular, toat-ibodatlar va diniy tashkilotlarning faoliyatlari orqali namoyon bo`ladi. U olam, hayot yaratilishini tasavvur qilishning alohida tariqasi, uni idrok etish usuli, olamda insoniyat paydo bo`lgandan to bizgacha o`tgan davrlarni ilohiy tasavvurda aks etishidir.

Din komil insonni tarbiyalashda asosiy tarbiyalovchi qudratga ega bo`lgan ma`naviy-axloqiy kuchdir.

Din tushunchasiga olimlar dunyoviylik, ilmiylik nuqtai nazaridan, din arboblari esa muayyan diniy ta`limot asosida yondashishlari bois ushbu tushunchaga turli ta`riflar berilgan. Umumiy tarzda, din, (arabcha – e`tiqod, ishonch, lotincha “religio” – diyonat, sig`inish, “relegere” ortga qaytish, “religare” – bog`lamoq) ijtimoiy ong shakllaridan biri hisoblanadi. Din muayyan ta`limotlar, his-tuyg`ular, toat-ibodatlar va diniy tashkilotlarning faoliyatlari orqali namoyon

bo'ladigan, olam, hayot yaratilishini tasavvur qilishning alohida shakli, uni idrok etishning o'ziga xos usuli sanaladi¹.

Din bu xudo va xudolar, g'ayritabiiy kuchlar borligiga ishonish. Arab tilida din so'zi juda keng ma'noda ishlatiladi. Qur'onda din so'zi turli ma'noda 100 dan ortiq marotaba ishlatilgan bo'lib, o'sha ma'nolarning hammasi ayni vaqtdagi din atamasida ham o'z aksini topgan. ... Musulon allomalar mazkur ma'nolarni e'tiborga olgan holda dinni "Sog'lom aql egalari ularning o'z ixtiyorlariga binoan bu dunyoda salohiyatga, u dunyoda najotga eltuvchi ilohiy ko'rsatmalar" deb ta'riflaganlar².

E'tiqod (arabcha "i'taqada" fe'lidan) ishonch, imonli bo'lish ma'nolarini anglatadi. Keng ma'noda e'tiqod inson faoliyati uchun ma'naviy asos, yo'l-yo'riq va mo'ljal bo'lib xizmat qiluvchi, aql, his va iroda vositasida anglangan bilim, g'oya va shu asosda shakllanadigan maqsadlar majmuini hamda ularning to'g'riligiga ishonch bilan bog'liq bo'lgan psixologik holatni ifodalaydi. Bilim va g'oyalar insonning ham aqli, ham qalbi bilan o'zlashtirib olingandagina e'tiqodga aylanadi. Umuman olganda, e'tiqod shaxs, guruh va ommani jipslashtiruvchi, odamlarni ijtimoiy hayotning faol a'zosiga aylantiruvchi omil hisoblanadi³.

Dinlar va madaniyatlar tarixini o'rganish avvalo ularning ilk davrini to'g'ri tahlil va talqin etish bilan ahamiyatlidir. Albatta, tarixiy jarayonlarni va xalqlarning dunyoqarashini, ularning o'zaro munosabatlarini va ma'naviy-ma'rifiy qiyofasini o'rganishda ularga xolis baho berishda yuqoridagi fikr nihoyatda qo'l keladi. Chunki tarixda davlatlar va xalqlar rivojini dinlarning bir bosqichdan ikkinchi bosqichga o'tishi orqali namoyon bo'lishi sir emas.

... Har qaysi xalq yoki millatning ma'naviyatini uning tarixi, o'ziga xos urf-odat va an'analari, hayotiy qadriyatlaridan ayri holda tasavvur etib bo'lmaydi. Bu borada, tabiiyki, ma'naviy meros, madaniy boyliklar, ko'hna tarixiy yodgorliklar eng muhim omillardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Bizning qadimiy va go'zal diyorimiz nafaqat Sharq, balki jahon stivilizastiyasi beshiklaridan biri bo'lganini xalqaro jamoatchilik tan olmoqda va e'tirof etmoqda. Bu tabarruk zamindan ne-ne buyuk zotlar, olimu ulamolar, siyosatchi va sarkardalar etishib chiqqani, umumbashariy stivilizastiya va madaniyatning uzviy qismiga aylanib ketgan dunyoviy va diniy ilmlarning, ayniqsa, islom dini bilan bog'liq bilimlarning tarixan eng yuqori bosqichga ko'tarilishida ona yurtimizda tug'ilib kamolga etgan ulug' allomalarning xizmatlari beqiyos ekani bizga ulkan g'urur va iftixor bag'ishlaydi⁴.

Hozirda Yevropa dunyoqarashi dinga ikkinchi darajali masala sifatida qarasada uni jamiyat tizimidan butunlay chiqarib yubora olmadi.

Ilohiy ta'limotlarga asoslanadigan bo'lsak ma'lum dinga, yoki ruhiy quvvatga ishonch insonning fitratiga qo'shib yaratilgan. Shunday ekan, ya'ni dinga e'tiqod qilib yashash real haqiqat ekanini e'tirof etgan holda uni xolis o'rganish va tadrijiy rivojini hisobga olgan holda tadqiq etish davr talabi sifatida qaralmog'i kerak.

Din tushunchasiga olimlar duyoviylik, ilmiylik nuqtainazaridan, din arboblari esa muayyan diniy ta'limot asosida yondashishlari bois ushbu tushunchga turli ta'riflar beriladi.

Din asli nima ekanligi turlicha izohlansa-da, umumiy nuqtai nazar shuki, **din ishonmoq tuyg'usidir**. Iшонmoq tuyg'usi insoniyatning eng teran va ruhiy-ma'naviy ehtiyojlaridandir. U dastlabki diniy tasavvurlarning paydo bo'lishidan urug'-qabila, milliy va jahon dinlari paydo bo'lgan davrda yuz bergan jarayonni hamda jamiyat taraqqiyotida din bilan bog'liq bo'lgan barcha ijtimoiy, hodisalarni, ma'naviy omillarni - mafkura va aqidalar, urf-odat va marosimlar, diniy tashkilotlarning talab va tartiblarini o'rganish, taxlil qilishni ko'zda tutadi.

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 жилдди. 3-жилд. –Тошкент. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нaшри, 2002. -300 б.

² Ислom энциклопедияси. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. Тошкент. 2017. –Б.135.

³ Диний экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг маънавий-маърифий асослари. “Тошкент ислом университети”. Тошкент. 2013. –Б. 7.

⁴ И.А.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. “Маънавият”. Тошкент. 2008. Б.-

Din insonning ruhiy dunyosi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, uning ijtimoiy hayotida doimo u bilan birga bo'ldi. Shuning uchun ham dinni o'rganish – bu insoniyatni o'rganish demakdir. Dinni insoniyatdan, insoniyatni dindan ajratib bo'lmasligini tarixning o'zi isbotladi. «Kommunistik jamiyatda din yo'q bo'lib ketadi» deyilgan gapning aksicha kommunizm xayoliy narsa-yu, din doimiy ekanligi amalda isbotlandi. Demak, din insoniyat bilan birga dunyoga kelgan.

Dinning tarkibiy qismlari quydagilardan iborat:

- diniy ta'limot: mazkur din bilan bog'liq aqidaviy qarashlar tizimi;
- xudo: ilohiy ong va qudrat sohibi bo'lgan oily mavjudot;
- ibodat: mazkur din ko'rsatmalariga muvofiq amalga oshiriladigan marosim, rasm-rusum, udumlar majmui;
- diniy jamoa: (masjid, cherkov yoki ibodatxona qavmi): mazkur dinga e'tiqod qiluvchlarni birlashtiruvchi ijtimoiy institut;
- axloq me'yorlari: mazkur din ta'limotlarida muqaddaslashtirilgan ijtimoiy munosabat qoidalar⁵.

Din-ijtimoiy xayotning murakkab va ko'pqirrali sohalaridan biri bo'lib, insoniyat tafakkurining ajralmas bir bo'lagi hamdir.

Dinni tadqiqi etish uch yo'nalishda olib boriladi. Bular:

- 1) ilohiyot (teologiyaga oid);
- 2) falsafiy yo'nalishga oid;
- 3) ilmiy qarashlarga oid.

Ilohiyot (teologiya)- bu muayyan bir dinning aqida va ahkomlari sistemalarining majmuasidir. Teologiya-xudo haqidagi ta'limot degan ma'noni bildiradi. Dinni ilohiy asosda tasnif etishda Tangrining insonlar turmush tarzidagi rolga katta e'tibor qaratiladi. Ijtimoiy hayotdagi axloqiy masalalarda ilohiyot Tangrining bilishni bosh omil deb tushuntiradi, ya'ni unda axloq manbai-Tangridir. Biroq dunyoda yagona dinning mavjud emasligi barchaga ma'lum bo'lib, har bir din o'zining ilohiy axloq normalari (teologik etika)ga ega ekan⁶.

Dinni falsafiy asosda tadqiq etish haqida gap ketganda bir qator falsafiy ta'limotlarni sanab o'tishimiz mumkin. Bular Deizm, panteizm, markstizm va boshqalar.

Deizm - (lotincha) xudo demakdir. Deizm xudoni olamning shaxssiz birinchi sababchisi demakdir. Deizm xudoni olamning shaxssiz birinchi sababchisi sifatida mavjudligini e'tirof qiluvchi ta'limot bo'lib, u ilk marotaba Angliyada paydo bo'lgan. Unga ko'ra olam yaratilgach, o'z qonunlariga tashlab qo'yilgan.

Panteizm (yunoncha) barisi xudo demakdir. Din falsafasiga oid ta'limotlardan biri bo'lib, bu ta'limotga ko'ra, xudo shaxssiz ibtidodir. Panteizm borliq va xudoni bir deb qaraydi, ya'ni unga ko'ra xudo tabiatdan tashqarida turmaydi.

Dinni ilmiy jihatdan tadqiq etishda bir qator uslubiy yondashuvlar mavjuddir. Bular tarixiy, sosiologik hamda ruhiy (psixologik) uslubiy yondashuvlardir. Diniy e'tiqod insonlarning ijtimoiy hayotda nimalar qilishi mumkin yoki ta'qiqlanganligini axloqiy normalar orqali tushuntirib beradi.

Xullas, har qanday diniy ta'limot muayyan bir qonuniyatlar tizimiga asoslanadi. O'sha qonuniyatlardagi tamoyillar bir-biridan farq qilishi mumkin. Lekin har bir dinda o'ziga xos qonuniyatlar mavjud bo'lib, ular bu tuzilishi jihatidan diniy ta'limotlardagi ummiylikdan iborat. Ikkinchidan, diniy munosabatlar (qaysi dinga qarashli bo'lmasin) aloxida mavjud bo'lmasdan, jamiyatdagi siyosiy, huquqiy, ma'naviy va boshqa munosabatlar bilan bevosita bog'langan bo'ladi.

Dinning paydo bo'lishi va rivojlanishini ilmiy asoslarda o'rganish quyidagi:

a) ob'ektivlik; b) muayyan tarixiy sharoitni hisobga olish; v) ilmiylik; g) qiyosiylik; d) umuminsoniy qadriyatlar bilan bog'liqliq, e) din mavjudligini, umuman gnoseologik, ijtimoiy-iqtisodiy va psixologik sabablarni hisobga olishni taqozo etadi.

⁵ Hasanov O'. O'zbekistonda davlat va din munosabatlari: diniy tashkilotlar, oqimlar, mafkuraviy kurshning dolzarb yo'nalishlari. –T.: "Toshkent islom universiteti", 2014. -12-13.

⁶ Jumaboyev R.Z. Ubaydullayev U. A. Jo'janov B.A. Konfliktologiya asoslari . T.: T.: Akademiya, 2000, 79-b.

Hozirgi zamon voqeligining xarakterli xususiyati shundaki, jamiyatning hamma tomonlariga ilmiy tafakkurning ta'siri keskin kuchaymoqda. Uning ijtimoiy taraqqiyot omili sifatidagi roli tobora ortmoqda. Fanning XX asrdagi muvaffaqiyatlari chindan ham g'oyat buyukdir. Ular bevosita ishlab chiqaruvchi kuchlarga aylanib, insonga tabiat sirlarini tobora chuqur anglash imkonini bermoqda. Bu yo'nalishdagi eng muhim bosqich - inson omili va uning ma'naviy qadriyatlariga bo'lgan ijobiy munosabatlardir. Talabalar bu imkoniyatlardan to'la foydalanish uchun har xil uydirmalarga, buzg'unchilik g'oyalariga mutlaqo ishonmay, ilm-fangagina ishonishlari, uni chuqur egallab, shaxsiy va ijtimoiy hayotga tatbiq etishlari lozim.

Hozirgi vaziyatda ilmiy dinshunoslikning nazariy yutuqlari va mamlakatimizdagi diniy tashkilotlarning g'oyaviy va amaliy ish faoliyatini hisobga olganda, din va dindorlarga O'zbekiston davlatining adolatli munosabati o'rnatildi. Bu hol diniy tashkilotlarning hozirgi ijtimoiy tuzumga bo'lgan xolisona, do'stona munosabatlariga ob'ektiv baho berishni talab etadi.

Bularning hammasi davr talabidan va kelajakdagi mas'uliyatni his etgan holda respublikamizda aholi dindorligi darajasini aniqlash, dindorlar va diniy uyushmalarning jamiyatda tutgan o'rnini oshirmay-toshirmay to'g'ri talqin etish hamda din bilan davlat o'rtasidagi munosabatlarning umuminsoniylik tamoyillarini tiklash va hokazolar din va diniy muassasalarga doir muammolarga bo'lgan xolisona yondashishdir. Bu yondashuv ko'pyoqlama xususiyatga ega bo'lib, mustaqil respublikamizning ichki va tashqi siyosatida ham o'z aksini topmoqda. Mamlakatimiz Sharq va G'arbdagi barcha tinchliksevar davlatlar bilan ularning ijtimoiy tuzumi, dinga munosabatidan qati nazar, iqtisodiy-ijtimoiy, madaniy aloqalarni keng yo'lga qo'ygan. Ijtimoiy, siyosiy hayotda diniy tashkilotlar faolligining ortib borishini demokratik jarayonda ular o'rnining mustahkamlanishi deb qarash mumkin. Avvalo diniy tashkilotlarni davlatdan ajratish, ularning siyosatdan uzoqlashuviga olib keladi. Ammo bu tashkilotlarning faoliyati muayyan ma'noda siyosiy xarakterga ega bo'lib kelgan. Diniy tashkilotlarga xos ijtimoiy, siyosiy faollikning tobora ortayotganini e'tiborga olib, uni ikki yo'nalishda - ijtimoiy hayotda va dunyoqarashda shaxsning faolligini talablarning oshirish talab etiladi. Diniy tashkilotlarning ijtimoiy, siyosiy yo'nalishlarda ob'ektiv voqelikka oshkora va ijobiy yondashishlari kengayib borayotganligi an'ana tusiga kirib bormoqda. Bunga respublikamiz hayotiga hozirgi kunda diniy tashkilot va ruhoniylarning xolisona munosabatlari, berayotgan ijobiy baholari jonli shohid bo'la oladi. Bunda ayrim diniy tashkilotlarning ijtimoiy-siyosiy faoliyatlari muayyan ahamiyatga molikdir.

Dinlarning paydo bo'lishi, qaror topishi va qayta tiklanishining gnoseologik, ijtimoiy va psixologik ildizlari mavjudir. Uning ildizlari o'zaro aloqadorlikda bo'lib, ijtimoiy taraqqiyotning turli bosqichlarida ularning egallagan o'rni ham, odamlarga ta'sir darajasi ham goh kuchayib, goh pasayib turadi. Bu ildizlar tufayli din tarqalib, qaror topib, amal qilib, goh avj olib, goh zaiflashib turadi. Dinning hamma tarkibiy qismlari singari diniy munosabatlar va diniy tashkilotlar faoliyati ham ijtimoiy vaziyatlar bilan belgilanadi. Bularning faoliyati nisbiy mustaqillikka ega bo'lib, kishilarning voqelikka bo'lgan munosabatiga muayyan darajada ijobiy yoki salbiy ta'sir etib turadi.

Diniy tushunchalar, tasavvur va kayfiyatlarga moslashib, bularning bevosita ta'siri natijasida vujudga keladigan dindorlar o'rtasidagi aloqadorlik va diniy jamoa, uyushma va tashkilotlarning faoliyatlari diniy munosabatlar deb ataladi. Bunday munosabatlar ijtimoiy, g'oyaviy, mafkuraviy munosabatlarning turlari bo'lib, muayyan dunyoqarashni shakllantiradi, pirovardi-oqibatda ishlab chiqarish munosabatlarining mahsuli hisoblanadi.

Jamiyatda diniy munosabatlar alohida mavjud bo'lmaydi; ijtimoiy munosabatlarning boshqa turlari, chunonchi siyosiy, huquqiy, axloqiy, ma'naviy munosabatlar, mehnat jarayonlari bilan uzviy bog'liqdir; bir-birini oziklantirib turadi.

Diniy munosabatlar, birinchidan, har bir diniy jamoa, uyushma, tashkilotlar orasidagi, ikkinchidan, diniy tashkilotlar o'rtasidagi va uchinchidan, tashqi munosabatlar doirasidagi aloqalarga bo'linadi. Bu aloqalarning ob'ekti va sub'ekti diniy jamoalardir, ular diniy e'tiqodga asoslangan dunyoqarashga ega bo'lgan kishilar birligining muayyan shakli va diniy uyushmaning boshlang'ich elementidir. Bu birlikning asosiy belgilari quyidagicha:

- 1) diniy e'tiqod, maqsad va vazifalar birligi;
- 2) diniy marosimlar va undan tashqaridagi faoliyatlarning birligi;
- 3) etnik birlik tuyg'usi;
- 4) jamoa a'zolari orasidagi o'zaro taqsimlangan mavqe va vazifalarning birligi.

Diniy jamoalarning tuzilishi an'analar va urf-odatlar, huquq yoki umumiy dasturlar, qoida, fatvolar bidan belgilanadi. Bular maxsus mezonlar sosida rasmiy va norasmiy guruxlarga: -"jamo'a kengashi", "ruhoniylar", "qavmlar" va "va'xonlar" ga, diniy va xo'jalik, moliya ishlari bilan shug'ullanuvchi guruhlariga bo'linadi.

Muayyan sharoitlarda diniy jamoa ko'shnihilik, qishloq va mahallachilik jamoasiga mos kelgan. Bunda dindorlik darajasi yuqori va chuqur bo'ladi. Jamiyatning taraqqiy etishi jarayonida ijtimoiy munosabatlar tarmoqlanadi. Unda shaharning mavqei ortib borgan sari turli axloqiy va milliy guruxdardan tashkil topgan ishlab chiqarish jamoalari hosil bo'lgan va ko'payib borgan sari diniy jamoalar mustaqil tus olgan.

Dinlarning tasnifi. Dinlar unga e'tiqod qiluvchilarning soni, miqyosi, o'zining ma'lum millat yoki xalqqa xosligi yoxud millat tanlamasligiga ko'ra turli guruhlariga bo'linadi. Bu guruhlar son jihatdan qancha bo'lishidan yoki nazariy jihatdan qanchalik yetuk bo'lishidan qat'i nazar, ularni mutlaqlashtirib bo'lmaydi. Chunki har qanday tasnif ma'lum bir jihatga e'tibor berib, boshqa qirralarni qamrab ololmaydi. Hozirgi kunda din tipologiyasida dinlarni turlicha tasniflaydi.

Shundan kelib chiqib, fikrimizcha dinlarni quydagicha tasniflasak bo'ladi:

I. Tarixiy-geografik jihatga ko'ra;

II. Etnik jihatga ko'ra;

III. E'tiqod qiluvchilarining soniga ko'ra;

IV. Hozirgi davrda mavjudligi jihatidan (tirik va o'lik diniy tizimlar)

I. Tarixiy-geografik tasnif:

Ibtidoiy dinlar – davlatlar paydo bo'lguncha bo'lgan dinlar.

Qadimgi dinlar – qadimgi davlatlarda paydo bo'lgan dinlar.

Qadimgi dinlar o'z navbatida ko'pxudolik va yakkaxudolikka asoslanadi.

Milliy dinlar: Yahudiylilik, Hinduiylilik, Sintoiylilik va hakazo.

Jahon dinlari: Buddaviylilik, Xristianlik, Islom.

Yangi dinlar: Bahoiylilik, Tenri va hakazolar.

Etnik tasnif.

Urug'-qabila dinlari – totemistik, animistik tasavvurlarga asoslangan, o'z urug'idan chiqqan sehrgar, shaman yoki qabila boshliqlariga sig'inuvchi dinlar. Ular millat dinlari va jahon dinlari ichiga singib ketgan bo'lib, hozirda Avstraliya, Janubiy Amerika va Afrikadagi ba'zi qabilalarda saqlanib qolgan;

Millat dinlari – ma'lum millatga xos bo'lib, boshqa millat vakillari o'ziga qabul qilmaydigan dinlar. Ularga yahudiylilik (yahudiy millatiga xos), hinduizm (hindlarga xos), konfutsiychilik (xitoy millatiga xos), sintoizm (yaponlarga xos) kiradi;

Jahon dinlari – dunyoda eng ko'p tarqalgan, kishilarning millati va irqidan qat'inazar unga e'tiqod qilishlari mumkin bo'lgan dinlar. Ular safiga odatda buddizm, Xristianlik va islom dinlarini kiritadilar. Jahon dinlariga faol misseonerlik va targ'ibot-tashviqot o'tkazish xos bo'lib, ular turli millat va elat, ijtimoiy tabaqaga mansub odamlar ichida da'vat qilinadi. Shu bilan birga

jahon dinlarining barchasida umuminsoniy qadriyatlar, barcha odamlarning teng ekani haqidagi g'oyalar ilgari suriladi.

E'tiqod qiluvchilarning soniga ko'ra tasniflanish. Dunyo aholisining diniy tarkibi haqida turli manbalarda bir-biridan farq qiluvchi ko'rsatkichlar aks ettiriladi. Soha mutaxassislari tomonidan ko'proq "Pew Research Center" (Vashington) tadqiqot markazi tomonidan berilgan ma'lumotlardan foydalaniladi. Jumladan mazkur markazning 2015 yil bergan ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda xristianlar 2,2 mlrd, (Yer aholisining 31 %), musulmonlar 1,7 mlrd (24.1%), buddaviylar 499 mln (6%), shuningdek hinduiylar 1 mlrd (15.1%), yahudiylar 14 mln (0,2%) hamda sikkizm, sintoizm, jaynizm, bahoiylik kabi milliy din va diniy konfessiyalarga 59 mln kishi (0.8%) e'tiqod qiladi. Hali biror din tanlamagan ateistlar soni 1,1 mlrd (16%)ni tashkil etadi⁷.

Noan'anaviy dinlar va yangi diniy harakatlar: G'arbda ko'proq xristianlik asosida vujudga kelgan, masalan "Iso Masih cherkovi", Mormonlar va h.k). Sharqda shakllangan, Krishnaizm, Shri Chinyoma markazi. Sinkretik dinlar: ga'rb va sharq yo'nalishlari aralashmasi – "Buyuk oq birodarlik" va Bahoiylik kabi turli yangi din va yo'nalishlarni misol qilish mumkin. Iblisga sig'inuvchilar – satanizm, mistik (okkultizm) oqimlari mavjud⁸.

Dinlar yagona xudoga sig'inish yoki ko'pxudolikka asoslanganligi, e'tiqod qiluvchilarning tarkibi va soni kabi qator mezonlarga ko'ra tasniflanadi. Jumladan, islom, xristianlik, sikkizm va yahudiylik dini yakkaxudolikka (monoteizm), buddaviylik, hinduiylik esa ko'pxudolikka (politeizm)ga asoslangan. Afroxristian, buddaviylik kabi dinlar qo'shilib ketishi orqali (sinkretik dinlar) vujudga kelgan.

3. Diniy ong asoslarining shakllanishi. Ibtidoiy dinlar shakllari.

Dinshunoslik fani nuqtai nazaridan (umuman olganda ilmiy-falsafiy adabiyotlarda) diniy ong ijtimoiy ong shakllaridan biri bo'lib, uning mavjudligi ham ijtimoiy borliq bilan belgilanadi. Kishilarning ijtimoiy, ma'naviy hayoti moddiy asosga bog'liq. Ijtimoiy hayot jamiyat bilan tabiat orasidagi birlikning muayyan ko'rinishi bo'lgan hukmron ishlab chiqarish usulining taraqqiyot darajasiga asoslanadi. Demak, ijtimoiy borliq, bir tomondan, jamiyat bilan tabiat orasidagi birlikni, ikkinchi jihatdan, jamiyat a'zolari orasidagi o'zaro munosabatni qamrab oladi. Diniy ong ijtimoiy ong shakllaridan biri sifatida ana shu munosabatning muayyan shakllarining in'ikosidir.

Ijtimoiy borliq ko'p shakllarga ega bo'lgan murakkab ijtimoiy hodisadir. Shunday ekan, uning in'ikosi hisoblangan ijtimoiy ong ham turli shakllarga, jumladan, diniy ongga bo'linadi. "Din" atamasi qadimiy somit va yahudiy tillaridan kelib chiqib, shu xolida arab tiliga o'tgan. Hozirgi paytda "din" atamasi orqali muayyan dunyoqarash, his-tuyg'u, tasavvur va urf-odatlar asosida odamlar, ularning uyushmalari, va marosimlar, xalqlar va millatlarning yaqinlashuvi, ma'naviy, jumladan axloqiy qarashlardagi hamfikrlilik anglashiladi. Islom nuqtai nazaridan din Alloh yo'lidir. Diniy iymon va e'tiqod esa shu yo'lning to'g'riligi, haqligiga ishonchdan iborat bo'lgan ruhiy holatdir.

Dindor o'zining toat-ibodatga oid harakatlari orqali ilohiy kuch bilan bevosita aloqa bog'lanish o'rnatadi. Din muayyan ta'limotlar, his-tuyg'ular, toat-ibodatlar va diniy tashkilotlarning faoliyatlari orqali namoyon bo'lganligi uchun ular dinning elementlari (qismlari) deb ataladi. Bu tarkibiy qismlar bir-birlari bilan uzviy bog'likdir. Dinning mavjudligi bu tarkibiy qisilarning hammasini taqozo kiladi. Dinning tarkibiy qismlari orasida diniy ong, diniy tasavvurlar yetakchi o'rin egallaydi. Binobarin, diniy marosimlar, diniy psixologiya, diniy birlashmalar esa diniy tasavvurlarni mustaxkamlaydi va uzoq davrlarda yashashi uchun xizmat kiladi.

Diniy ong bir biri bilan bog'liq, o'zaro muayyan darajada ijobiy mustaqil bo'lgan diniy mafkura va diniy psixikadan iborat. Diniy mafkuraning vujudga kelishi va shakllanishi sinfiy jamiyatda ro'y bergan aqliy mehnatning jismoniy mehnatdan ajralishi va buning natijasida vujudga kelgan dastlabki qohinlar, keyinchalik ruhoniylar faoliyatlari bilan bog'liq. Ular o'z

⁷ The Changing Global Religious Landscape. Pew Research Center. www.pewforum.org

⁸ Hasanov O'. O'zbekistonda davlat va din munosabatlari: diniy tashkilotlar, oqimlar, mafkuraviy kurshning dolzarb yo'nalishlari. –T.: "Toshkent islom universiteti", 2014. -13.

g'oyaviy faoliyatlarida diniy mafkurani yaratadilar va buni asoslash, targ'ib qilish bilan shugullanadilar.

Diniy psixologiya - ruhiy holat bo'lib diniy mafkuradan ancha oldin vujudga kelgan. U oddiy dindorlarning his tuyg'ulari bilan bog'liq odatlari, kayfiyatlaridan tashkil topadi. Diniy mafkura diniy psixik holatni g'oyalar bilan mustahkamlasa, bunisi diniy mafkurani his tuyg'ular, odatlar vositasida chuqurlashtiradi. Diniy mafkura hamma vaqt ham diniy psixik holatlar bilan to'la mos kelavermaydi. Hozirgi davrda oddiy dindorlarning xatti-harakatlaridagi islomga xos bo'lgan ibtidoiy dinlarning qoldiqlari bunga misol bo'la oladi. Bularga fol ochirish, kinna soldirish, issiq-sovuq qildirish, va h. k. lar kiradi.

Dinning ta'rifi, uning tarkibiy qismlari, diniy ong darajalarini bilishning ilmiy, amaliy ahamiyati shundaki, u kishilar hayotidagi diniy va diniy bo'lmagan harakatlarni bir-biridan farqdash, ularga alohida-alohida yondashish imkonini beradi.

Din bilan idealistik falsafa ko'p jihatdan bir biriga yaqin turadi. Har ikkalasi moddiy olamning mavjudligini, uning paydo bo'lish sabablarini shu moddiy olamdan tashqarida deb biladi.

Dinda olamni yaratuvchi xudo yoki xudolar hisoblansa, idealizm "mutlaq g'oya", "dunyoviy ruh", "dunyoviy aql" va shu kabi ma'naviy omillarni moddiy olamdan ustun qo'yadi. Ayni vaqtda, bular bir-birlaridan jiddiy farqlanadilar. Dinda oldin e'tiqod, so'ng mantiq bo'lsa, falsafiy idealizmda oldin mantiq, so'ng ishonch ilgari suriladi.

Jamiyat moddiy hayot sharoitlarining ta'siri ostida vujudga kelgan din tarixiy va ijtimoiy hodisadir. U ijtimoiy taraqqiyotning muayyan bosqichida, ma'lum bir sabablarga binoan vujudga kelgan.

G'ayritabiiy kuchlarga ishonish shaklidagi dastlabki diniy qarashlar urugchilik tuzumining ilk davrlarida, ya'ni bundan tahminan 50-70 ming yillar ilgari paydo bo'la boshlagan. Ular qatoriga tabiatdagi o'simlik va hayvonot dunyosi, barcha narsa va hodisalar qudratli va sehrli karomatga ega degan tasavvurlar bilan bog'liq bo'lgan totemizm, animizm, fetishizm, magiya, ya'ni sehrgarlik kabilar kirgan. Dinning mazkur ibtidoiy shakllarining elementlari hozirgi zamon jahon dinlarida ham hamon saqlanib kelmoqda.

Diniy ong, diniy tasavvurlar jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzumining xarakteriga muvofiq ravishda kelib chiqqan va rivojlangan. Ibtidoiy jamoa tuzumi yemirilishi davrida «politeistik, ya'ni ko'p xudolikka asoslangan dinlar paydo bo'lgan. Ishlab chiqarish qurollari va vositalariga xususiy mulkchilik kelib chiqqach, bir necha urug', qabila, elat, xalqlarni birlashtirgan yirik davlatlar vujudga kepgach, yakka xudolik to'g'risidagi diniy tasavvur va ta'limotlardan iborat bo'lgan monoteistik dinlar vujudga kelgan. Ular qatoriga miloddan oldingi VI-V asrlarda Markaziy Osiyoda shakllangan zardushtiylik, buddaviylik, yahudiylik, keyinchalik vujudga kelgan xristianlik, islom kiradi. Hozirgi davrda jahon xalqlari e'tiqod qilayotgan barcha monoteistik dinlarda politeizmnining tasavvurlari qisman bo'lsada saqlanib kelmoqda.

Ilmiy adabiyotlarda keltirilishicha, ibtidoiy odamning jismoniy, fiziologik, asab-endokrin, biologik, psixologik va boshqa sohaları o'ziga xos xususiyatlarga ega edi. Bu uning hayoti va faoliyati, fe'l-atvorigagina emas, balki, uning fikrlash darajasi, kuchli hayajonlanishi, tasavvur etishi, haqiqiy yoki soxta mantiqiy qonuniyatlarni kashf etishiga ta'sir ko'rsatdi. U ibtidoiy bo'lsa-da aqlli, fikr yurituvchi, ma'lum mushohadaga qobiliyatli, konkret holatda fikr yurita oladigan, doimiy faoliyatida vujudga kelgan amaliy tajribalarga ega bo'lgan odam edi. Bunday tahlil nimaga asoslangan? Bilim miqdorining nihoyatda ozligi va uni doimiy takomillashib borishi, oldinda turgan hayotdan qo'rquv va uni yengishga bo'lgan intilish, amaliy tajribaning uzluksiz ortib borishi, tabiat kuchlariga mutlaq tobelik va undan qutilishga tirishish, atrof-muhitga injiqliklari va ularni yengish va h.k. – bularning barchasi shunga olib bordiki, uning ilk qadamidan nafaqat mantiqiy talabchanlik, balki hissiy-ijtimoiy, xayoliy-fantastik munosabatlar kelib chiqdi. Gap «ongli yovvoyi» yoki «abstrakt fikrlovchi kishi» to'g'risida borayotgani yo'q, ayni jamoaning qonun qoidalaridan chiqmagan holda, qolaversa, 20-50 kishidan iborat bo'lgan kichik qabila, mehnat faoliyati jarayoni (ov, ozuqa izlash, qurol yasash, turar joyni jihozlash va h.k.) doimiy ijtimoiy munosabatlar, oilaviy urug'doshlik aloqalari va hodisalar jarayonida (nikoh aloqalari,

tug'ilish va o'lim) ushbu jamoaning ruhoniylari, g'ayritabiiy kuchlar va voqeiylik o'rtasidagi g'ayrioddiy aloqalar to'g'risida ibtidoiy tasavvurlar mustahkamlanib borgan. Real hayot bilan bir qatorda o'zga dunyo mavjudligi, marhumlar tiriklar hayotiga ta'sir eta olishi to'g'risidagi g'oyalar yuzaga keldi".

Diniy adabiyotlar, xususan Avesto, Tavrot, Injil, shuningdek Qur'oni karimda ham insonning yaratilishi, uning yer yuzidagi ilk hayoti o'ziga xos tarzda talqin qilinadi. Ularning barchasida dunyo va insoniyatning yagona Yaratuvchi (Avestoda – Axura-Mazda, Tavrotda – Yahve, Injilda – Ota Xudo, Qur'onda – Alloh) tomonidan yaratilgani bir ovozdan ta'kidlanadi. Odamzodning diniy tasavvurlari paydo bo'lishiga kelsak, Xudo dastlabki inson – Odamni yaratgach, unga ma'lum yo'l-yo'riq va ko'rsatmalar beradi va bu ko'rsatmalar o'z navbatida din deb ataldi. Diniy ta'limotga ko'ra, inson boshdan mukammal holda yaratilgan, shunga o'xshash din ham unga mukammal holda berilgan. Evolyutsionizm ta'limotiga ko'ra, insonning paydo bo'lishi ham, dinning shakllanishi ham bosqichma-bosqich, soddadan murakkabga qarab rivojlanib borgan. Umuman olganda, barcha ilmiy adabiyotlarda dinning paydo bo'lishi borasida bildirilgan fikrlar ilmiy farazlardan iborat bo'lib, ushbu masalaning diniy adabiyotlardagi talqini esa har bir insonning diniy e'tiqodiga bog'liq.

Insoniyat tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, uning kundalik hayoti bilan bog'liq bo'lgan muhim ishlar: jumladan tug'ilish, ozuqa topish, ov qilish, o'z xavfsizligini ta'minlash, dafn marosimi kabilar turli diniy tasavvur va e'tiqodlar bilan bog'liq bo'lganligini ko'ramiz.

Dafn etish jarayoni. Qadimgi dunyo tarixidan ma'lumki, odamzod yaratilganidan buyon o'z qarindoshlarini ko'mishda maxsus marosimlar, ma'lum tayyorgarlik udumlariga amal qilib keladi. Masalan, Qadimgi Misrda fir'avnlr jasad qizil mineral bo'yoq bilan qoplanar, yoniga kundalik ehtiyoj buyumlari, zeb-ziynatlar kabi turli-tuman asbob anjomlar qo'yilar edi. Bu ham o'z navbatida o'z jamoa a'zolarini dafn etayotgan jamoaning oxirat mavjud ekanligi haqida muayyan tasavvurga ega bo'lganligidan dalolat beradi.

Ov qilish. Shu paytga qadar olib borilgan arxeologik izlanishlar davomida yer yuzining turli joylaridagi g'orlarda ibtidoiy odam tomonidan chizilgan rasmlar topilgan. G'orlardagi suratlarining ko'pchiligida ov qilish jarayoni, odam va hayvonlarning tasvirlari, hayvon terisini kiygan odamlar, yarim odam va yarim hayvon qiyofasidagi mavjudotlar tasvirlangan. Demak, ibtidoiy odam o'zi va hayvonlar o'rtasidagi tabiiy va g'ayritabiiy aloqalar mavjudligi haqida tasavvurga ega bo'lgan va ayni paytda marhum ajdodlarining ruhlari sehrli usullar bilan hayvonlar hulqiga ta'sir etish imkoniyatiga ega deb bilgan. Bu tasavvurlar tiriklar bilan marhumlar o'rtasidagi vositachilar: sehrgarlar va shamanlar faoliyatining shakllanishiga turtki bo'lgan bo'ldi. Ibtidoiy odam hayoti haqidagi tasavvurlarga ko'ra, uning hayotida kelib chiqqan diniy tasavvurlar quyidagi ibtidoiy din shakllarida namoyon bo'lgan.

Ibtidoiy din shakllari.

Totemizm. "Totem" so'zi Shimoliy Amerikada yashaydigan Ojibva qabilasi tilida "uning urug'i" ma'nosini anglatadi va mohiyatan **"odamning hayvonot yoki o'simlikning muayyan turlariga qarindoshlik aloqasi bor"**, deb e'tiqod qilish. Ehtimol, ma'lum bir jamoaning avvalda asosiy ozuqa manbaini tashkil qilgan hayvon yoki o'simlikka nisbatan e'tibor keyinchalik vujudga kelgan qabilaning diniy tasavvurlarining asosiy shakllaridan biriga aylangan bo'lishi mumkin. Urug'dosh guruhlar o'zlarini umumiy belgilari va totemlari bo'lgan hayvon yoki o'simlikdan kelib chiqqan deb bilar edilar. Totemlarga bunday e'tiqod uzoq o'tmishga tegishlidir, ularning mavjud bo'lganligini faqat qadimgi rivoyatlarga tasdiqlaydi. Masalan, hozirgacha Avstraliya aborigenlari orasidan bu xususda afsonalar saqlanib qolgan.

Urug'dosh jamiyatning shakllanishida jarayonida totemizm muhim rol o'ynadi, ayniqsa, qarindosh guruhlarning boshqalardan ajralishiga, **"o'zimizniki"**, ya'ni **"bir totemga tegishli"** degan aniq taassurot paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Totemizm ta'sirida paydo bo'lgan urf-odatlar va me'yorlar asrlar davomida qat'iy ravishda qo'llanildi. Ayni totemga xos bo'lmagan begonalar bu jamoa urf-odati va me'yorlaridan chetda hisoblangan. Totemizmning bunday ijtimoiy roli tabiiyki, totemistik ko'rinishlarning evolyutsion xarakteriga ham ta'sir kuchini o'tkazmay qolmadi. Vaqt o'tishi bilan qarindoshlik tizimining mustahkamlanib borishi jarayonida birinchi

darajali totem tartibi haqida tasavvur ilgari surildi. *Zooantropomorf* ko'rinishi bilan aralashgan holda odam bilan uning totemi qarindoshligi orasida oilaviy munosabatlar, ya'ni odam vafot etgach uning o'z totemiga aylanishi yoki, aksincha, qayta inson shakliga kelishi haqidagi tasavvurlar paydo bo'ldi. Bular hammasi o'tgan ota bobolar ruhlariga sig'inishning, umuman, kuchayishiga va ilohiy kuchlarga bir tomondan ishonchning oshishiga olib kelgan bo'lsa, ikkinchi tomondan *totemga* bo'lgan munosabatlarning o'zgarishi, misol uchun *totemni* ozuqa sifatida iste'mol qilishni taqiqlanishiga olib keldi. **Tabu** (ta'qiqlash) tizimi paydo bo'ldi. Bunda eng muhimi *totemni* ovqat sifatida iste'mol qilishni taqiqlash edi. Faqat ba'zi diniy marosimlarda ruhoniylar yoxud qabila boshliqlarigagina *totemni* yeyishga ruxsat etilardi. Shunday qilib, totemizm urug'chilik jamoasida diniy ko'rinishlarning tarixiy asosi bo'lib qoldi.

Insoniyat taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida totemizmning asosiy vazifalari, yuqorida aytib o'tilganidek birlashtiruvchilik, tartibga soluvchilik edi. Totemizm diniy shakllarning dastlabkisi sanalsa-da, hozirda ham ko'plab xalqlarning urf-odatlarida, e'tiqodlarida uning unsurlari saqlanib qolgan (masalan, Hindistonda sigir, Avstraliyada kenguru, qirg'izlarda oq bug'u afsonaviy baxt keltiruvchi hayvon sifatida ulug'lanadi).

Animizm (lotin tilida "*anima*" – "*ruh*", "*jon*" ma'nolarini anglatadi). Animizm – ruhlar mavjudligiga ishonch, tabiat kuchlarini ilohiylashtirish, hayvonot, o'simlik va jonsiz jismlarda ruh, ong va tabiiy qudrat borligi haqidagi ta'limotni ilgari suruvchi ilk diniy shakllardan biri. Ilk animistik tasavvurlar qadim o'tmishda, ehtimol, totemistik qarashlar paydo bo'lgunicha, oilaviy jamoalarning shakllanganicha vujudga kелgandır.

Animizm totemizmdan farqli jihatlari bor. Albatta, totemizm ma'lum bir oilaviy guruhning ichki iste'moliga, uni boshqalardan farqlash maqsadiga yo'naltirilgan bo'lsa, animistik tasavvurlar keng va umumiy xarakterga ega. Ular hammaga tushunarli va ma'qul bo'lgan. Shu bilan birga u tabiatning qudratli kuchlarini – osmon va yer, quyosh va oy, yomg'ir va shamol, momoqaldiroq va chaqmoq kabilarni ilohiylashtirib, ularda ruh mavjud deb bilar edi. Tabiiyki, ibtidoiy odamlar nafaqat tabiatning buyuk mavjudliklarini, balki relefning ayrim alohida qismlari – tog'lar va daryolar, adir va o'rmonlar kabi odam e'tiborini tortuvchi narsa va jismlarga ham ilohiy munosabatda bo'lar edilar. Hattoki, ko'p yillik daraxt, kattaroq harsang tosh, jarliklarga o'xshash narsalar ham ibtidoiy odamlar tasavvurida jonli, tafakkurli, sezuvchan va harakat qiluvchi, shuningdek, yaxshilik yoki yomonlik keltirishi mumkin deb tushunilgan. Shunday bo'lgach, har qanday voqea-hodisalarga e'tibor bilan munosabatda bo'lish taqazo etilgan, qurbonliklar qilingan, ruhlar haqiga duo qilib, marosimlar uyushtirilgan.

Animizm zamonaviy dinlarning barchasida asosiy aqidaviy qismni tashkil etadi. Jumladan, jahon dinlari sanalmish buddizm, xristianlik va islomda ham ruhlar haqidagi ta'limot mavjud.

Shamanizm ("*shaman*" so'zining *tungus* tilidagi ma'nosi – "*sehrgar*"). *Sehrgarlik* (afsun, magiya) real natijalar olish uchun ilohiy kuchlarga ta'sir etish maqsadida amalga oshiriladigan rituallar – urf-odatlar majmuasidir. U totemizm va animizm bilan bir vaqtda paydo bo'lib, unga ko'ra uning vositasida kishilar o'z *totemlari*, ota-bobolarining ruhlar bilan xayolan bog'lanishni amalga oshirib kelganlar. Shamanizm qadim o'tmishda paydo bo'lib, minglab yillar davomida saqlanib kelgan va tabiiyki, muntazam rivojlanib borgan. Odatda, afsungarlik urf-odatlar bilan maxsus odamlar – shamanlar, afsungarlar shug'ullanganlar. Ular orasida, ayniqsa, ayollar ko'p o'rinni egallaganlar. Bu shamanlar, afsungarlar jazavali va asabiy kishilar bo'lib, odamlar ularning ruhlar bilan muloqotda bo'la olishlariga, ularga jamoaning orzu niyatlarini ruhlarga yetkazish, ularning irodasini talqin qilish qobiliyatiga ega ekanligiga chuqur ishonganlar. Shamanlar, odatda, ma'lum harakatlar: ovoz chiqarish, ashula aytish, raqsga tushish, sakrash yo'li bilan nog'oralar va qo'ng'iroqlar ovozlari ostida jazavaga tushib, o'zini yo'qotish, jazavaning yuqori nuqtasiga yetish bilan afsungarlik qilishgan. Tomoshabinlar ham ba'zan o'zlarini yo'qotar darajaga yetib, marosim ishtirokchisiga aylanib qolishar edi. Marosim oxirida shaman hech narsani eshitmay, ko'rmay qolar, uning ruhlar dunyosi bilan muloqoti xuddi shu holatda amalga oshadi deb hisoblanardi. Umuman olganda, turli diniy marosimlarni o'z ichiga olgan afsungarlik jamiyatning haqiqiy talablaridan kelib chiqqan holda hayotda amalga oshirilgan. Ilohiy kuchlar

dunyosi bilan bunday bog'lanish yo'li hayotda noma'lum, oldindan bilib bo'lmaydigan sharoitlardan kelib chiqqan. Shuning barobarida afsungarlik odamlarning fikrlash qobiliyatining o'sib borishi, ongining mustahkamlanishida katta rol o'ynadi, diniy ongning shakllanish jarayonida muhim o'rin tutdi. Afsungarlik fikr yuritish rivojlangan sari odamga o'z o'zidan bo'ladigan, faqatgina maqsadli yo'nalishdagi harakatlar natijasida olinadigan emas, balki ilohiy kuchlar afsuni bilan bog'liq bo'lgan sharoitlardan kelib chiqadigan ko'rinish deb hisoblangan. Natijada ko'pgina aniq hodisalar, hattoki alohida buyumlar sehrli kuch egasi sifatida qabul qilina boshlandi.

Sehrgarlik marosimlari ikki usul: yakka holda yoki jamoa bo'lib amalga oshiriladi. Afsungarlik maqsadga ko'ra quyidagilarga: zarar keltiruvchi – yovuz afsungarlik. Bundan kimgadir zarar yetkazish niyat qilinadi; Harbiy afsungarlik. Bunday afsungarlik dushmanga qarshi qo'llaniladi (masalan, qurol aslahalarni sehlash); Sevgi afsungarligi, boshqacha aytganda, «issiq» yoki «sovuq» qilish; Tibbiy afsungarlik. Davolashda ishlatiladi; Ob-havo afsungarligi. Bu sehrgarlik turidan yomg'ir chaqirish yoki shunga o'xshash ob-havoni o'zgartirish maqsadlarda foydalanilgan.

Sehrgarlik hozirda ham mavjud dinlarda, turli xalqlar urf-odatlarida saqlanib qolgan.

Fetishizm (*“fetish” so'zi fr. fetiche – “but”, “sanam”, “tumor” ma'nosidagi so'zni anglatadi*). Mohiyati tabiatdagi jonsiz predmetlarga sig'inishdir. Unga ko'ra alohida buyumlar kishini o'z maqsadiga erishtirish, ma'lum voqea-hodisalarni o'zgartirish kuchiga ega. Fetish ham ijobiy, ham salbiy ta'sir etish kuchiga ega.

Fetishizm yog'och, loy va boshqa materiallardan yasalgan buyumlarning paydo bo'lishi bilan bir paytda shakllangan. Bu butlarda va tumorlarda jamoalar g'ayritabiiy dunyodan keladigan ilohiy qudratning timsolini ko'rdilar.

Bunday fetishga odatda afsungarlar, shamanlar ega edilar. Ular afsungarlik yo'li bilan buyumlarga ta'sir ko'rsatganlar. Ibtidoiy odamlarning dastlabki diniy taassurotlari umumiy majmuasining shakllanish jarayonida fetishizm yakunlovchi bosqich bo'lib qoldi. Haqiqatda, ajdodlarni va tabiatni jonlantirish bilan bog'liq bo'lgan animizm, turli *totemlar* hamda o'lib ketgan avlodlar shaxsiga bog'liq totemizm orqali ibtidoiy odamlar ongida real buyumlar bilan birga ilohiy va xayolot dunyosi borligi haqidagi tushuncha paydo bo'ldi. Natijada ularning ongida afsonaviy fikr yuritish qobiliyati mustahkamlandi. Va, nihoyat, *fetishlarning* paydo bo'lishi shuni ko'rsatadiki, afsonaviy qudrat faqatgina vaqt va bo'shliqda ko'chib yurish xususiyatiga ega bo'lib qolmasdan, balki voqeyiy dunyodagi buyumlarda ham mavjud bo'lishi mumkin. Fetishizmning unsurlari hozirgi davrda ham xalqlarning urf-odat va e'tiqodlarida saqlanib qolgan. Masalan, turli haykallar, suratlar, tumor, ko'zmunchoq va turli ramzlar bunga yorqin misoldir.

Shunday qilib, urug'chilik jamiyatining tashkil topish jarayonida ibtidoiy odamlarning ongida dastlabki diniy ko'rinishlarning keng, aniq, tartibli majmuasi ishlab chiqildi. Demakki, diniy tasavvurlar odam hayotining bo'linmas, hattoki asosiy qismi bo'lib qoldi. Jamiyat va tabiat qonunlarini, albatta, o'sha dunyo kuchlari boshqaradi. Shuning uchun jamoa yaxshi yashayman desa, ozuqalar bilan ta'minlangan, kimningdir tomonidan himoyalangan bo'lishni istasa, birinchi vazifasi u o'sha g'ayritabiiy kuchlarni juda ham hurmat qilishi kerak edi. Dunyo haqidagi bu tasavvurlar vaqt o'tishi bilan takomillashib bordi va insoniyat hayotida uzoq vaqt o'z ta'sirini o'tkazib keldi.

4. Dinning jamiyatda bajaradigan funksiyalari.

«Dinshunoslik» fani dinning gnoseologik va ijtimoiy ildizlarini, uning mohiyatini, kelib chiqishi va rivojlanib borishini mufassal taxlil etib bergan. Dinning psixologik ildizi inson psixikasining xususiyatlariga bog'liq bo'lib, u olamning odam ongida in'ikos etishi uchun qulay imkoniyat yaratadi.

Dinga ishonuvchining rastional va hissiy elementlarini o'z ichiga oluvchi bu ruhiy (psixik) holatlari diniy o'z-o'zini anglash va o'zini o'zi his etish vujudga kelishi uchun shart-sharoit va imkoniyat yaratadi.

Ilmiy falsafaning “inson ijtimoiy munosabatlar majmuidir”, degan qoidasiga asoslanadigan bo'lsak, jamiyatdagi birliklarni, hamkorliklarni shakllantirishda ijtimoiy omillar hal qiluvchi rol o'ynashi, shaxs bu omillarning qonuniy mahsuli ekanligi ayon bo'ladi.

Ijtimoiy-gumanitar fanlar tadqiqotchini jamiyatga xos bo'lgan asosiy hodisalar xususiyatlarini, ularning paydo bo'lishi, o'zgarishi va rivojlanishini aniqlashga undaydi va anglashga yordam beradi. Tarixiy, ijtimoiy usul deb atalmish bunday yondashuv tarixiy etnografik tadqiqotlarni olib borishda va ularning natijalaridan talabalarni xabardor qilishda ayniqsa yaxshi samara beradi. U yosh avlodda, jumladan talabalarda diniy e'tiqod va an'analarning saqlanishi va takrorlanishiga sabab bo'ladigan ijtimoiy-psixologik omillarni tadqiq etishda to'g'ri yo'nalishni belgilab olish imkonini beradi. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, ijtimoiy-psixologik hodisalarning xususiyatlarini hisobga olmay turib dinni tushunish, izoxlash, tavsiflash mumkin emas. Din ma'naviy, aniqrog'i, g'oyaviy-madaniy omil bo'libgina qolmay, ayni vaqtda, ko'pgina jihatlardan ijtimoiy-ruhiy hodisa hamdir.

Din ijtimoiy birliklar va guruhlar mafkurasi va psixologiyasining tarkibiy qismi, bayram, urf-odat va marosimlarning manbai bo'lib, jamoa va guruxlar fikrini shakllantiradi, shaxs va ijtimoiy guruxlarning dasturlarini, qadriyat yo'nalishlarini belgilaydi. Shu bilan birga, dinning paydo bo'lishi va evolyutsiyasi, muayyan jamiyatdagi shart-sharoitni va uning dastlabki shakllari - totemizm, fetishizm, animizm, sehrgarlik, o'rganish, turli ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlarda dinning paydo bo'lish, mavjud bo'lib turish sabablari va ildizlarini o'rganishni ham taqozo etadi.

Umuman din, xususan islom dini 5 asosiy funkstiyani boshqaradi. Bular qatoriga kompensatorlik, to'ldiruvchilik, integrativ (birlashtiruvchilik), regulativ (nazorat qiluvchilik), kommunikativ (aloqa bog'lovchilik), legitimlik (qonunlashtiruvchilik) funkstiyalar kiradi.

Jamiyat shakllanishining dastlabki davrlarida paydo bo'lgan din xalqlar hayoti bilan bog'liq holda rivojlangan, moslashgan, sekin-asta diniy tizimni vujudga keltirgan. Natijada muayyan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy, tarbiyaviy vazifalarni bajarishni o'z zimmasiga olgan. Bunday vazifalar jamiyat taraqqiyotining yuqori bosqichlarida ayniqsa yaqqol ko'zga tashlanib muayyan qolipga tushib, har biri maxsus qoida, g'oya, mafkura, dastur sistemasiga aylangan.

Dinning yuqorida qayd qilingan besh funkstiyasining qisqacha ta'rif va tavsiflari quyidagilardan iborat.

Birinchidan, har qanday din o'z dinidagilar uchun to'ldiruvchi, ovutuvchi (*kompensatorlik*) vazifasini bajaradi. Masalan, insonda diniy ehtiyoj hosil bo'lishini olib qaraylik. U o'z hayoti, turmush tarzi, tabiat va jamiyat bilan bo'lgan munosabatlari jarayonida shaxsiy va ijtimoiy ehtiyoj, maqsadlarga etishishi qiyin, ilojisiz bo'lib ko'ringanda bunday ma'naviy ehtiyoj vujudga kelgan. Chunki inson hayotida quvonchli yoki tashvishli onlarda, orzular ro'yobga chiqishi ilojisiz bo'lgan paytda insoniyatning dinga ehtiyoji jamiyat bo'lib yashash talablarida boshlangan. Din bu o'rinda ma'naviy ehtiyojni qondiruvchi, tasalli beruvchilik vazifasini bajargan.

Ikkinchidan, dinlar o'z ta'limot tizimini vujudga keltirib, unga e'tiqod qiluvchi shaxs va jamoani shu ta'limot doirasida saqlashga harakat qiladi. Buni dinlarning birlashtiruvchilik (*integrativlik*) funkstiyasi deyiladi. Bunda din muayyan ijtimoiy, etnik va ma'naviy hayotning o'z ta'siri doirasida bo'lishini ko'zda tutadi. Masalan, islom o'tmishda Markaziy Osiyo xalqlarining ijtimoiy hayoti, axloqiy munosabatlari, hattoki adabiyot va san'atiga o'z ta'sirini ko'rsatgan. Bular orqali elat va xalqdarda turli xil birlashtiruvchi munosabatlar qaror topgan.

Uchinchidan, din dindorlar hayotini tartibga solish, nazorat qilish (*regulativlik*) funkstiyasini ham bajaradi. Har qanday dinlarning muayyan urf-odat, marosim va bayramlari bo'lib, ularni o'z vaqtida, diniy ta'lim va talab asosida bajarilishi shart qilib qo'yiladi.

To'rtinchidan, din dindorlarning birligini, jamiyat bilan shaxsning o'zaro aloqasini ta'minlovchi xususiyat - aloqa bog'lashlik (*kommunikativlik*) vazifasiga ham egadir. Bunda konkret bir dinga e'tiqod qiluvchi kishi shu dindagi boshqa kishilar bilan bog'liq bo'liish, urf-odat va ibodatlarni jamoa bo'lib ado etish ko'zda tutiladi. Cherkov, masjid va diniy tashkilotlar dinning bu funkstiyasini amalga oshirishga ko'maklashadi, ayni paytda, bu holatni nazorat qiladi.

Beshinchidan, har qanday din ijtimoiy tizim sifatida muayyan cheklovlarisiz bo'la olmaydi. Shuning uchun u qonun darajasiga ko'tarilgan axloq normalarini ishlab chiqadi. Bu bilan u *legitimlovchilik*-qonunlashtiruvchilik funksiyasini bajaradi.

Har qanday dinning muayyan tarixiy sharoitda bajaradigan funksiyalari yig'indisi uning ijtimoiy rolini belgilaydi. Dinning ijtimoiy hayotga ta'siri hamma vaqt ham bir xil bo'lgan emas. U vaqtga, o'ringa, sharoitga qarab sezilarli darajada o'zgarib boradi.

O'rta Osiyo, jumladan O'zbekistonda islomning o'ziga xos xususiyatlarini tushunish uchun muayyan-tarixiy sharoit, xalqning o'tmishi, turmush tarzi, ishlab chiqarish usullari, etnik xususiyatlarini hisobga olish zarur.

Islom va Qur'onning vujudga kelishi tarixi bilan bog'liq bo'lgan muammolar va ularning yechimlari XIX asrning o'rtalaridan boshlab avvalo, Sharq so'ngra Yevropa islomshunosligida o'rganila boshlangan. Yevropa, Amerika islomshunosligi va Qur'onshunosligida olib borilgan tadqiqotlarning ko'pchiligi, aniq dalillarga boyligidan qat'i nazar, ularning barchasi uslubiy jihatdan cheklangan.

Din tarixida dinshunoslar dinning paydo bo'lishini turlicha izoxlab kelganlar. Uning paydo bo'lish sabablari qadimgi dunyo dinshunoslarini qiziqtirgan, binobarin, unga javob topishga harakat qilishgan. qadimgi Xitoy, Hindiston va xususan, qadimgi grek faylasuflari borliq to'g'risida fikr yuritganlarida din, uning kelib chiqishi va mohiyati to'g'risida ham ayrim g'oyalarni olg'a surganlar.

Takrorlash uchun savollar:

1. "Dinshunoslik" fanining predmeti va maqsad vazifalari nimalardan iborat?
2. Dinga ta'rif bering.
3. Diniy dunyoqarash haqida nimalarni bilasiz?
4. Dinni o'rganadigan ilmiy yo'nalishlarni sanab bering?
5. Dinlarning kishilik jamiyati madaniyatining shakllanishiga qanday ta'sir qilgan?
6. Dinlar qanday sinflarga bo'linadi?
7. Dinlarning dunyo aholisiga nisbati qanday?